

Γιατί πρέπει κάθε στιγμή να αναφερόμαστε στο ΕΑΜ: Μέρος Β'

του Μιχάλη Λυμπεράτου

Η περιθωριοποίηση του οικονομισμού

Όμως εξίσου σημαντικό αποδείχθηκε και εκείνο που αποτέλεσε τον δεύτερο άξονα πάνω στον οποίο στηρίχθηκε το εαμικό εγχείρημα. Η λογική δηλαδή ότι αυτό το αυτοτελές αντιστασιακό αποτέλεσμα έπρεπε να παραχθεί άμεσα, χωρίς την ευχέρεια οποιασδήποτε αναμονής, δεδομένου ότι οι συνθήκες ήταν τέτοιες, ώστε η όποια καθυστέρηση απειλούσε να προκαλέσει ηττοπάθεια και ο αγώνας για την επιβίωση να κυριαρχήσει έναντι κάθε άλλης προοπτικής. Όπως το διατύπωνε κατά γράμμα το πολιτικό πρόγραμμα του ΕΑΜ «όταν αφήσεις το λαό να πεθαίνει στους δρόμους, να κουρελιαστεί ψυχικά και σωματικά, και λες έπειτα πως θα κάνεις στον κατάλληλο καιρό εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα, είσαι ένας συνειδητός απατεώνας και συνεργάτης του εχθρού. Γιατί είναι σαν να λες ότι θα βάλεις ένα κουφάρι να πολεμήσει».1

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό συνδεόταν άμεσα και με μια διαφοροποιημένη αντίληψη για το πώς οι υλικές συνθήκες επηρεάζουν τις πολιτικές αντιδράσεις, όταν πρόκειται για επιτακτικές καταναγκαστικές συνθήκες. Η εαμική αντίσταση και η κομμουνιστική αριστερά της εποχής διέθετε, πράγματι, την μεγάλη εύνοια να απορρίψει εξ αρχής την οικονομιστική αντίληψη που θα απέδιδε στην πείνα και τις στερήσεις τον κυρίαρχο προσδιοριστικό ρόλο που θα διαμόρφωνε τα πολιτικά κίνητρα των ανθρώπων. Χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος τους, - στην ουσία οι εαμικές οργανώσεις και ο ΕΛΑΣ ήταν η μετεξέλιξη των άτυπων συνήθως οργανώσεων αλληλοβοήθειας που προέκυψαν μέσα από τις συνθήκες της πείνας ειδικά το χειμώνα του 1941-1942, όταν οι ουρές των συσσιτίων προϋπέθεταν μια συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών μερίδων και τάξεων- η πείνα θεωρήθηκε η επαρκής, όχι όμως και αναγκαία συνθήκη της αντιστασιακής πρόθεσης. Γιατί η Ιστορία καταμαρτυρούσε ότι συνήθως η πείνα προκαλούσε φαινόμενα πανικού, σπασμωδικών αυτοκαταστροφικών αντιδράσεων, καθήλωσης και παραίτησης ή και μετατροπής των θυμάτων της σε ένα λούμπεν προλεταριάτο που αναζητούσε τρόπους συνεργασίας με το δυνάστη του. Μάλιστα, αυτά ήταν ακριβώς τα στοιχεία που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα όταν οι σκουπιδοτενεκέδες της πείνας γέννησαν καταδότες, συνεργάτες, κλέφτες και μαυραγορίτες. 2 Δυστυχώς κάποιοι και σήμερα αδυνατούν να καταλάβουν ότι η εξαθλίωση στρέφει πολλούς κατά των μεταναστών, στα συσσίτια της Χρυσής Αυγής και στα πρακτορεία εξεύρεσης εργασίας του Μιχαλολιάκου, όπως αυτά εμφανίστηκαν στις λαϊκές συνοικίες του Πειραιά.

Και εδώ η εαμική εμπειρία δίνει το καλύτερο παράδειγμα. Πριν δημιουργηθεί το ΕΑΜ και μορφοποιήσει την πολιτική του παρέμβαση αυτό που συνέβη στην κατεχόμενη Ελλάδα της πείνας ήταν μια ιδιότυπη «παραίτηση» της μορφής να πλημμυρίσει η Αθήνα από καφενεία και υπαίθρους πάγκους με τυχερά παιχνίδια αλλά και ουρές στα θέατρα στις πιο λάιτ προπολεμικές επιθεωρήσεις.3 Χιλιάδες επίσης επιδίδονταν στη «μαύρη αγορά», εκατοντάδες αναζητούσαν τα χρήματα που έδιναν οι κατακτητές στους καταδότες. Στην Αθήνα λειτουργούσαν 2 μεγάλα καζίνο, στην ύπαιθρο δεκάδες συμμορίες έκλεβαν και βίαζαν ακόμα και μέσα στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις. Στη μουσική γράφονταν τραγούδια όπως οι «Αραπίνες» του Τσιτσάνη που μιλούσαν για μαγικές νύχτες στην Αραβία και ξεχασμένους έρωτες,4 ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των ελλήνων λογοτεχνών, όπως ο Οδ. Ελύτης υμνούσαν τον Ήλιο τον Πρώτο και το στραφτάλισμα του φωτός στη θάλασσα

του Αιγαίου και ο Εκ. Κακναβάτος έγραφε ποιήματα ερωτικής πανδαισίας και αισθημάτων.⁵ Οι δε παραδοσιακοί αστοί πολιτικοί, όταν δεν αναλάμβαναν κάποιο πόστο στις κατοχικές κυβερνήσεις, αντάλλασαν απόψεις σε βραδινά «σουαρέ» κυρίως για το πώς θα καθυποταχθεί ο κομμουνισμός.⁶ Άλλοι, όπως ο Καφαντάρης ή ο Σοφούλης, δεν έβγαιναν καθόλου από το σπίτι τους.⁷

Δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι οι συνθήκες γέννησαν μια αρκετά εκτεταμένη «συνεργασία», όπως σήμερα συμβαίνει με τη Χρυσή Αυγή και τμήμα του κατασταλτικού μηχανισμού του κράτους. Αυτή η συνεργασία ξεκινούσε τότε από τη λαφυραγώγηση στην οποία επιδίδονταν οι στρατιώτες Κατοχής και έφτανε στη μεταφορά περιουσιών στα πλαίσια της μαύρης αγοράς, αλλά και στην αναγκαστική ιδιοποίηση ιδιοκτησιών, όπως, για παράδειγμα, του συνόλου των ελληνικών ορυχείων από Γερμανούς επιχειρηματίες⁸, οι οποίοι πολεμικώ δικαίω ιδιοποιήθηκαν όλα τα διαθέσιμα χρωμίου και νικελίου και τα μετέφεραν στη Γερμανία σε συνεργασία με Έλληνες «επιχειρηματίες». Να σημειωθεί ότι εκτός από τις υπάρχουσες πάνω από 90 νέες μεγάλες επιχειρήσεις ιδρύθηκαν ή έδρασαν στα χρόνια της Κατοχής⁹.

Γιατί πέραν αυτών που πλούτισαν με τις καταδόσεις και αφαιρώντας χρυσά δόντια από εκτελεσμένους, ένας ευρύτατος μηχανισμός ενεπλάκη στο φαινόμενο των χιλιάδων ιδιοκτησιών που άλλαξαν χέρια κατά την περίοδο της Κατοχής (110.000 αστικές, 239.000 αγροτικές και 1000 βιομηχανικές ιδιοκτησίες). Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων ο πωλητής εισέπραττε το 1/100 της αξίας του ακινήτου που πούλησε στον μαυραγορίτη. Μέσω δε του χρηματισμού αργυρώνητων κρατικών υπαλλήλων, το τελικό ποσό που έπαιρνε στα χέρια του ο πωλητής ήταν ακόμα χαμηλότερο από το 1/200 της προπολεμικής του αξίας. Το όλο κύκλωμα στηριζόταν σε συγκεκριμένους μεγαλέμπορους που αγόραζαν αλλά και επιλεγμένους συμβολαιογράφους και κρατικούς υπαλλήλους που αναλάμβαναν ο καθένας σε συγκεκριμένη περιοχή και σε καθορισμένες τιμές και ημερομηνίες διεκπεραιώναν τη διαδικασία.¹⁰ Όλοι αυτοί αποτέλεσαν ένα τμήμα της νέας μεταπολεμικής αστικής τάξης,¹¹ όπως και οι καταχραστές του δημόσιου ταμείου τύπου Τσιρονίκου και οι έμμισθοι καταδότες.¹²

Επιπλέον, μέσω της «μαύρης αγοράς» που υποκατέστησε πλήρως τις άλλες διαδικασίες εφοδιασμού της αγοράς¹³ ένας εντυπωσιακός αριθμός μαυραγοριτών πλούτισαν σκανδαλωδώς, πολύ εκ των οποίων διαθέτοντας την ευχέρεια να καταληστεύουν τις αποθήκες συγκέντρωσης του προϊόντος που είχαν επιβάλει οι κατοχικές αρχές.¹⁴ Και αυτό την ίδια στιγμή που συμμορίες ληστών φύονταν σε κάθε περιοχή της χώρας και ανενόχλητοι, λόγω της απουσίας ή της απάθειας των αστυνομικών αρχών λήστευαν κοπάδια, αποθήκες ακόμα και γριές γυναίκες στο κέντρο των πόλεων.¹⁵

Όμως ακριβώς σε αυτό το σημείο ενέτεινε το ΕΑΜ την παρέμβασή του, στη βελτίωση της καθημερινότητας των ανθρώπων και εξαιτίας του εδραίωσε την απήχησή του. Ιδίως στον τομέα της υλικής διαβίωσης των πολιτών, εξασφαλίζοντάς τους την επιβίωση. Ο στίχος του αντιστασιακού τραγουδιού «το ΕΑΜ μας έσωσε από την πείνα...» αποδίδει μόνο ένα τμήμα της προσπάθειας των εαμικών οργανώσεων να εξασφαλίσουν την επιβίωση των ανθρώπων. Η Εργατική Αλληλεγγύη οργάνωσε συσσίτια και εξασφάλισε γιατρούς και φάρμακα, ο ΕΛΑΣ προστάτευε τη σοδειά από τις κατασχέσεις, τα λαϊκά δικαστήρια εξασφάλιζαν και τις περιουσίες από τις λαθροχειρίες, αλλά κυρίως αστυνόμευε την ύπαιθρο, σταματώντας τη ληστεία και τους φόνους.¹⁶ Αλλά, ακόμα και όταν οι αντάρτες ζήτησαν ως αντιμισθία για τις υπηρεσίες τους το 1/10 της παραγωγής-μια αιτία προστριβών με κάποιους αγροτικούς πληθυσμούς- επιχειρήθηκε να απαντηθεί στη

δυσαρέσκεια η επιβολή τάξης στις ανταλλαγές με την παροχή αποδείξεων και με τη διαμόρφωση σταθερών τιμών με τις οποίες αγοράζονταν τα προϊόντα αυτά.¹⁷

Ο ίδιος ο ΕΛΑΣ συγκροτήθηκε ως ένας πραγματικός λαϊκός στρατός εκπρόσωπος των τοπικών κοινωνιών και υποκατάστατο μιας κρατικής εξουσίας.¹⁸ Αυτές είχαν λόγο στο εσωτερικό του ΕΛΑΣ διαμέσου των ίδιων των μαχητών του, αφού, αν και διατηρούνταν η στρατιωτική πειθαρχία, διασφαλιζόνταν παράλληλες λειτουργίες δημοκρατικής οργάνωσης και κοινωνικής εκπροσώπησης με τις τοπικές κοινωνίες, μέσω των γενικών συνελεύσεων των μονάδων του. Το κύριο θέμα συζήτησης ήταν οι σχέσεις με το λαό και η κριτική των παραπτωμάτων ή η επιβολή κυρώσεων σε συνάρτηση με τη συμπεριφορά των μαχητών.¹⁹

Πάντως, η διαφύλαξη αυτής της σχέσης με τον τοπικό πληθυσμό δεν ήταν καθόλου εύκολη στο μέτρο που η πολιτική που ακολουθούσαν οι Γερμανοί ήταν ανηλεής. Δεν επέτρεπαν ούτε στον Ερυθρό Σταυρό να διανείμει τροφή, με το πρόσχημα ότι αυτή πήγαινε στους αντάρτες. Μάλιστα, στην αναπαραγωγή των προβλημάτων συνέβαλαν και οι Βρετανοί που υποδαύλιζαν τις όποιες προστριβές του ΕΛΑΣ με πλούσιους αγρότες για το ύψος της εισφοράς προς την Αντίσταση.²⁰

Η ύπαρξη στρατηγικής

Στο τρίτο σημείο πάνω στο οποίο το ΕΑΜ βάσισε τη μοναδική του ιστορική παρουσία ήταν στο γεγονός ότι είχε σαφή συνείδηση ότι οι κοινωνικές συνεργασίες οικοδομούνται πάνω σε πολιτικές συμφωνίες. Αυτό βέβαια προϋπέθετε έναν οργανικό συγκερασμό ενδιάμεσων στόχων και στρατηγικών επιδιώξεων, χωρίς οι τελευταίοι να απορροφούν τους πρώτους στη βάση όρων «καθαρότητας» και «αυθεντικών» στρατηγικών προσανατολισμών. Αυτό εξασφάλισε όρους πολιτικών συμμαχιών για τους οποίους επέμενε ο Λένιν στο πρόγραμμα της 3ης Διεθνούς στα 1922 και αποδείχθηκαν η λυδία λίθος για την ανάπτυξη του ΕΑΜ.

Αυτό ήταν που έδωσε τη δυνατότητα για μια ευρύτατη πολιτική συμμαχιών, παρέχοντας στο ΚΚΕ τη δυνατότητα να εξασφαλίζει την συνέργεια ευρύτερων κοινωνικών συνόλων που αναζητούσαν μια δικαιολογία για να συνταχθούν πολιτικά με το ΚΚΕ, η συνύπαρξη με το οποίο πρότινος φάνταζε αδύνατη. Αλλά και αυτός ο πολίτης που δεν «του πήγαινε» να εκπροσωπείται από τους κομμουνιστές, έβρισκε στους συμμάχους στο ΕΑΜ την «έξωθεν καλή μαρτυρία» που αναζητούσε. Η ύπαρξη δυνάμεων σοσιαλιστικής αναφοράς όπως το ΣΚΕ-ΕΛΔ των Σβώλου-Τσιριμώκου, το ΣΚΕ του Πασαλίδη αλλά και η εκδηλωμένη πρόθεση συνεργασίας με τμήματα του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου²¹, όπως ο Γ. Παπανδρέου, στον οποίο προτάθηκε ακόμη και η προεδρία του ΕΑΜ²² ή τον Π. Κανελλόπουλο,²³ (ακόμα και στον ΕΔΕΣ προτάθηκε ένα κοινό μέτωπο ή επιχειρησιακή συνεργασία,²⁴) πραγματοποιήθηκαν επειδή μπόρεσε το ΕΑΜ να προτάσσει και ενδιάμεσους στόχους. Και τελικά κάποιες από αυτές τις απόπειρες απέτυχαν παταγωδώς αλλά δεν ήταν προϊόν πολιτικής αφέλειας: το ΕΑΜ προσπαθούσε να διεμβολίσει την απόπειρα του αστικού πολιτικού κόσμου σε συνεργασία με τους Βρετανούς να συγκροτήσουν το δικό τους πολιτικο-κοινωνικό μπλοκ και να πετύχουν μαζική απεύθυνση. Και πράγματι το ΕΑΜ απέτυχε να δημιουργήσει σύγχυση στις κορυφές του αστικού πολιτικού κόσμου αλλά πέτυχε να τους αποκόψει από τις μάζες, αποδεικνύοντας ότι το μόνο που τους προσδιόριζε ήταν το στενό αστικό τους συμφέρον.

Είναι ενδεικτικό αυτό που το ΚΚΕ έκανε σε επίπεδο συνδικαλιστικών οργανώσεων. Για να εξασφαλιστεί η ενότητα της εργατικής τάξης και να μη δώσει λαβές, ούτε καν στους πρώην αντικομμουνιστές, να απόσχουν από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις του ΕΑΜ, χρειάστηκε

ακόμα και να διατηρηθούν τεχνητά στα εαμικά όργανα ακόμα και οι μικρότερες πολιτικές ομάδες και μάλιστα ακόμα και συνδικαλιστές που είχαν ηγηθεί της ΓΣΕΕ επί Μεταξά, όπως ο Καλομοίρης. Στα διοικητικά όργανα του ΕΕΑΜ, για παράδειγμα, αντιπροσωπεύτηκαν όλες οι συνδικαλιστικές παρατάξεις και μάλιστα υποχρεωτικά με ίσο αριθμό αντιπροσώπων. Το ίδιο συνέβη με την τριμελή γραμματεία των Θεού, Καλομοίρη, Στρατή του ΕΕΑΜ,²⁵ και μάλιστα όταν μια από τις βασικές παρατάξεις δεν είχε επαρκή αριθμό στελεχών, μόνο τότε άλλη παράταξη, επίσης αναλογικά, συμπλήρωνε τον αριθμό και σε πλήρη συμφωνία με τα στελέχη της παράταξης που δεν επαρκούσε να στελεχώσει τα συνδικαλιστικά όργανα.²⁶ Η διασφάλιση των ισορροπιών αυτών, που είχε αποδειχθεί επιβοηθητική στη τεράστιες νίκες των Ελλήνων εργατών στην Κατοχή, είχε αναγορευθεί από τον ίδιο το Γ. Σιάντο, ΓΓ του ΚΚΕ, ως ο κυρίαρχος στόχος την πολιτικής του ΚΚΕ και στη μεταπολεμική περίοδο, κάποτε με εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες.²⁷

Η ύπαρξη ενδιάμεσων στόχων επέτρεψε και το φαινόμενο της ΠΕΕΑ. Η κυβέρνηση των Βουνών αναδείχθηκε σε πραγματική πολιτική εξουσία στα βουνά, προσφέροντας πραγματικές λύσεις στην οργάνωση και την προστασία της κοινωνικής ζωής. Οι πράξεις και οι αποφάσεις της ΠΕΕΑ και του Εθνικού Συμβουλίου ξεπερνούσαν τα 550 με μια θεματολογία που ξεκινούσε από την οργάνωση του ΕΛΑΣ και τις σχέσεις με τον Τίτο και έφτανε μέχρι ζητήματα προστασίας των δασών, καθορισμού του περιεχομένου της γιορτής της 25ης Μαρτίου, τη διαχείριση των δημοσίων κτημάτων, την οργάνωση σχολικών βιβλιοθηκών, τον καθορισμό του ύψους του φόρου και του παρακρατήματος που απέδιδε η κάθε περιοχή. Και αυτά πέρα από την οργάνωση μηχανισμών λαϊκής αυτοδιοίκησης και δικαιοσύνης που λειτουργούσαν στα πλαίσια ενός εξαιρετικά οργανωμένου θεσμικού πλαισίου.²⁸

Ακριβώς για αυτό το λόγο, όταν τον Απρίλιο του 1944 οργανώθηκαν μυστικές εκλογές σε όλη την Ελλάδα για την ανάδειξη Εθνικού Συμβουλίου στα πλαίσια της ΠΕΕΑ η συμμετοχή των απλών ανθρώπων ήταν ομόθυμη, ανταποδίδοντας τις υπηρεσίες που τους προσέφερε η κυβέρνηση των Βουνών. Υπολογίστηκε ότι περίπου 1.500.000 άνθρωποι συμμετείχαν στις εκλογές αυτές, πολλοί περισσότεροι από τους 1.200.000 εκλογείς του 1936.²⁹ Στην Αθήνα με βάση τα στοιχεία του ΕΑΜ ψήφισαν 360.000 άτομα και στον Πειραιά 75.000, στην μεν Αθήνα τρεις φορές περισσότεροι από ό,τι στις εκλογές του 1936, στον Πειραιά 25.000 περισσότεροι.³⁰

Αυτό που τελικά αποδείχθηκε το καθοριστικό υπομόχλιο όλων αυτών των διαδικασιών ήταν η ποιότητα των αναλύσεων της πολιτικής πραγματικότητας της εποχής. Το ΚΚΕ της εποχής δεν είχε την ανάγκη να πείσει ότι ήταν επαναστατικό, υπερακοντίζοντας σε ακροαριστερή φρασεολογία. Για αυτό δεν εγκαταλείφθηκε σε επίπλαστες αναλύσεις προϊόντα του ακτιβιστικού ενθουσιασμού, «να μην αποκοιμίζεται κανείς πάνω σε προσωρινές επιτυχίες, να μην ξεγελιέται», όπως έλεγε το πρόγραμμα του ΕΑΜ αλλά να «βλέπει» κάθε φορά τις αντικειμενικές συνθήκες. Και οι αντικειμενικές συνθήκες σήμαιναν ότι η διαθεσιμότητα των μαζών και μάλιστα με την ευρύτητα που απαιτούσε η αντιστασιακή προσπάθεια δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί παραγνωρίζοντας τις πραγματικές συνθήκες και το γεγονός ότι ο απλός λαός δεν ήταν ο υπεράνθρωπος κομμουνιστής που θα «γκρέμιζε κάστρα», χωρίς να έχει εξασφαλίσει μια πρωτοφανή συλλογικότητα. Όπως το σημείωνε το κείμενο του Δ. Γληνού: «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», που κυκλοφόρησε το Σεπτέμβριο του 1942 και το οποίο αποτέλεσε καταστατικό θεωρητικό κείμενο του ΕΑΜ, ο αγώνας «για να πετύχει πρέπει να ανταποκρίνεται και στις ανάγκες της πραγματικότητας και στην αληθινή ψυχική διάθεση του λαού. Πρέπει να ριζώσει βαθιά μέσα στα πράγματα...».³¹

Με άξονα τη λογική ότι το ΕΑΜ όφειλε να διευρύνεται συνέχεια και να αυξάνει το βαθμό πολιτικοποίησης των ανθρώπων, το ΕΑΜ και το ΚΚΕ της εποχής επιχείρησαν και άλλαξαν το σύνολο της πολιτικής συμπεριφοράς και νοοτροπίας των ανθρώπων. Οι θεσμοί πολιτικής πατρωνίας, οι εμπειρίες προσωποπαγών δικτύων πολιτικής επιρροής, η ανυπαρξία ενός συστήματος οργανωμένων κομματικών σχέσεων όφειλε να αντικατασταθεί από νέες μορφές πολιτικής συγκρότησης, δύσκολα συμβατές με το πολιτικό παρελθόν των ανθρώπων.

Ακριβώς για αυτό το ΕΑΜ απέφυγε να τρομάξει τις μάζες αυτές, επιμένοντας σε μεσοπρόθεσμους στόχους και μόνο ακροθιγώς η ίδια η πράξη έθετε τους μακροπρόθεσμούς. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και μέσα στον ίδιο το ΕΛΑΣ μεγάλο τμήμα των μαχητών του ελάχιστα γνώριζε περί κομμουνισμού.³² Δεν υπήρχε καν η κομμουνιστική προπαγάνδα στο εσωτερικό του ΕΛΑΣ, ή τουλάχιστον ποτέ δεν ήταν τόσο σαφής ώστε να δημιουργήσει αντιθέσεις και αποκλεισμούς. Το ΚΚΕ γνώριζε πολύ καλά ότι οι υπερβολές θα διευκόλυναν την οργανωμένη προσπάθεια των Βρετανών να δημιουργήσουν ρήγματα στον ΕΛΑΣ, προσεταιριζόμενοι αυτούς που θεωρούσαν μη κομμουνιστές στο εσωτερικό του,³³ τους οποίους περίμεναν ανά πάση στιγμή να εκδηλωθούν αν δημιουργούνταν αντιθέσεις, λόγω ενός απροκάλυπτου κομμουνιστικού βερμπαλισμού.³⁴

Αντιθέτως, ο τρόπος που αποτέλεσε αντικείμενο διαχείρισης η σχέση μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων στόχων στη βάση της παραδοχής των πραγματικών πολιτικών περιορισμών που αντιμετώπιζε, αποδείχθηκε εξαιρετικά πρόσφορος γιατί το ΕΑΜ χωρίς να το διατυμπανίζει έθεσε όλες τις προϋποθέσεις για τη μελλοντική του ιδεολογική ηγεμονία. Μάλιστα, επιχείρησε να ηγεμονεύσει ακόμα και στο προσφορότερο πεδίο για τον αστικό πολιτικό λόγο, την εθνική ιδεολογία. Θεώρησε ότι ήταν υποχρεωμένο να λάβει υπόψη του τη μακραίωνα ιδεολογική διαμόρφωση του λαού στη βάση του πατριωτισμού. Για αυτό για το ΕΑΜ η «παλλαϊκότητα» του αντικατοχικού αγώνα τον δικαιολογούσε ως αγώνα «εθνικό».³⁵ Ήταν, δηλαδή, αγώνας εθνικοαπελευθερωτικός, συνδεδεμένος με μια παράδοση φιλελεύθερου εθνικισμού που επιχείρησε να συνδέσει τον πατριωτισμό με τη διεύρυνση των δομών πολιτικής ελευθερίας, αρνήθηκε ότι οι ταξικές διακρίσεις αφομοιώνονται από το έθνος και συνδέσε τον πατριωτισμό αυτό με το στόχο της «εθνικής απελευθέρωσης», που σχετίστηκε και με τον τρόπο που αυτό έγινε με τα ανταποικιοκρατικά κινήματα του 1950-1960 στον Τρίτο Κόσμο.³⁶ Ήταν η πλέον ιδανική εφαρμογή στη συγκυρία αυτού για το οποίο επέμενε ο Λένιν ότι δεν είχε «καμία αξία η αφηρημένη τοποθέτηση του ζητήματος για τον εθνικισμό γενικά. Είναι απαραίτητο να ξεχωρίσουμε τον εθνικισμό που καταπιέζει από τον εθνικισμό του έθνους που καταπιέζεται, τον εθνικισμό του μεγάλου έθνους απέναντι στον εθνικισμό του μικρού». Ο πραγματικός κομμουνιστής όφειλε κατά τον Λένιν να αντιμετωπίσει κατάματα το ζήτημα γιατί «τίποτε δεν καθυστερεί τόσο την ανάπτυξη και τη στέρηση της προλεταριακής ταξικής αλληλεγγύης όσο η εθνική αδικία...»³⁷

Η επεξεργασμένη αυτή συγχώνευση εθνικής ιδεολογίας και ταξικών αναφορών από το ΕΑΜ είχε καταστεί ευρέως αξιόπιστη στις μάζες και μάλιστα σε πείσμα της ιδεολογίας του «αντεθνικού ΚΚΕ».³⁸ Χρειάστηκε βεβαίως να αποδειχθεί στην πράξη. Έτσι, καθόλη τη διάρκεια της Κατοχής, ιδίως το ΚΚΕ, επιδόθηκε σε μια ατέρμονη φιλολογία σε σχέση με τα εθνικά δίκαια, την ενσωμάτωση της Κύπρου και των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, πρωτοστάτησε στις μαζικές διαδηλώσεις κατά της βουλγαρικής κατοχής και διέλυσε όλες τις απόπειρες να συγκροτηθούν αυτονομιστικές οργανώσεις σλαβομακεδόνων με το πρόσχημα των αναγκών της βαλκανικής αντίστασης.³⁹ Είναι ενδεικτικό ότι όταν έμπαιναν στην ελληνική μεθόριο αντάρτες του Τίτο με διακριτικά της «Μακεδονίας», ο ΕΛΑΣ τους

υποχρέωνε να τα αφαιρέσουν.⁴⁰

Είναι προφανές, όμως, ότι οι όποιες δυνατότητες διανοίγονταν με την πολιτική της προσεκτικής πολιτικής διαπαιδαγώγησης των μαζών, ενσωμάτων και τεράστιους κινδύνους: ιδίως με τη μορφή ενός άκρατου ρεφορμισμού και μιας συμβιβαστικής λογικής που διακινδύνευε να δώσει το πλεονέκτημα στον κοινωνικό αντίπαλο. Υπήρχε, επίσης, ο κίνδυνος του εσωτερικού διχασμού του κόμματος με την οριοθέτηση δύο διακριτών τάσεων, της επαναστατικής και της συμβιβαστικής⁴¹ υπό το κράτος μάλιστα μιας εντελώς ασαφούς στάσης της Σοβιετικής Ένωσης, που αρνούσαν κάθε σαφή τοποθέτηση απέναντι των προοπτικών που έθετε το ΕΑΜ. Έπρεπε κάθε στιγμή να σχινοβατεί κανείς ανάμεσα στον κίνδυνο εκφυλισμού και στη δυνατότητα να κεφαλαιοποιεί της ενδιάμεσες νίκες και να τις διανοίγει σε νέες προοπτικές αναβαθμισμένων στρατηγικών επιδιώξεων.⁴²

Πράγματι, πώς αλλιώς θα υπήρχε ΕΑΜ αν μέσω μιας ευέλικτης πολιτικής συμμαχιών και συμβιβασμών δεν επιτυχανόταν η μαζική απεύθυνση που επέτρεπε τη συνάρθρωση πολλαπλών μορφών κοινωνικής δραστηριοποίησης και αντίστοιχου εύρους ποικιλίας στις εκδηλώσεις και τους τρόπους που αυτές εκδηλώθηκαν. Γιατί την ίδια στιγμή που ήταν απαραίτητη η δράση των 100.000 ένοπλων και εφεδρικών ελασιτών, ήταν προαπαιτούμενη και η μαζική δραστηριοποίηση κοινωνικής στήριξης που εκτεινόταν από τις πιο απλές μορφές απείθειας, την εκδήλωση συλλογικής αλληλεγγύης, τη μαζική διαμαρτυρία, τη διαδήλωση, την παροχή μέρους της παραγωγής του αγρότη στους αντάρτες, την κάλυψή του μέσα στα χωριά και τις γειτονιές των πόλων, την αντικατάσταση των δομών κυριαρχίας των κατακτητών με λαϊκο-δημοκρατικές εξουσίες μέσω μιας μαζικής πολιτικής αυτό-οργάνωσης.

Γιατί το ΕΑΜ δεν είχε να αντιπαλέψει έναν απλό αντίπαλο που εξαντλούνταν μόνο στους ξένους κατακτητές. Οι 180.000 Γερμανοί στρατιώτες στη χώρα και 120.000 περίπου Ιταλοί, (οι Γερμανοί έγιναν 300.000 περίπου μετά την ιταλική συνθηκολόγηση) συνεπικουρούνταν από τις δυνάμεις της ελληνικής αστυνομίας και της Χωροφυλακής, παρακρατικές οργανώσεις, ναζιστικά μορφώματα ομάδων κρούσης, τύπου ΕΣΠΟ, ΕΕΕ, το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος υπό την ηγεσία των Γ. Μερκούρη και Σ. Καλύβα, το Εθνικό Μέτωπο Ελλάδος, τη Ναζιστική Οργάνωση Αθηνών⁴³ και την ΕΑΣΑΔ στη Θεσσαλία,⁴⁴ εθνο-τοπικές ομάδες εξουσίας, όπως οι πόντιοι οπλαρχηγοί και οι «λεγεωνάριοι» της Πίνδου.⁴⁵ Κυρίως, όμως, από τα Τάγματα Ασφαλείας από τα μέσα του 1943 και μετά με τους περίπου 17 χιλιάδες άντρες τους προέβαιναν σε μαζικές σφαγές όποιου χαρακτηριζόταν, ακόμα και ψευδώς, αριστερός.⁴⁶ Επιπλέον, υποστηρίζονταν από ένα εκτεταμένο δίκτυο συνεργατών, κατασκόπων, καταδοτών και μαυραγοριτών, αλλά ακόμα και από την ίδια η «αδράνεια» και τον αντικομμουνισμό άλλων αντιστασιακών οργανώσεων⁴⁷, όπως του ΕΔΕΣ, τμημάτων της ΕΚΚΑ (το 5/42 του Ψαρρού) ή της ΠΑΟ που έθεταν ως μοναδικό τους στόχο από το φθινόπωρο του 1943 και μετά τη διάλυση του ΕΑΜ.⁴⁸

Και όμως, το ΕΑΜ υλοποίησε στο ακέραιο το σχέδιο «Άνιμαλς» (Operation Animals), όπως απαιτούσαν τα συμφέροντα του διεθνούς αντιφασιστικού αγώνα, ώστε να επιτευχθεί ο απαιτούμενος αντιπερισπασμός για την απόβαση στη Σικελία, το διάστημα 21 Ιουνίου-14 Ιουλίου του 1943⁴⁹ (οι αντάρτες έκοψαν στην πραγματικότητα στα δύο τη χώρα και προέβησαν σε εκατοντάδες σαμποτάζ).⁵⁰ Παράλληλα, μεγιστοποίησε την κοινωνική του απήχηση, υποχρέωσε τους Βρετανούς να αποδεχθούν τη συμφωνία που πρότεινε το ΕΑΜ για στρατιωτική συνεργασία, στις 5 Ιουλίου 1943,⁵¹ ενώ εκπλήρωσε στο ακέραιο το σχέδιο «Κιβωτός του Νώε» (Noah's Ark) στα 1944⁵² - ώστε να παρεμποδίσουν την ευχέρεια

κινήσεων κατά την υποχώρηση των Γερμανών⁵³ και να διευκολύνουν το άνοιγμα του δεύτερου συμμαχικού μετώπου στη Νορμανδία.⁵⁴

Εκτός από το γεγονός ότι οι Γερμανοί στρατιωτικοί επιτελείς διαπίστωναν ότι οι επιθέσεις των ανταρτών κατόρθωσαν τελικά να παραλύσουν την παραγωγή χρωμίου και νικελίου ως πρώτη ύλη για τα γερμανικά εργοστάσια όπλων, οι ανατινάξεις γεφυρών και συρμών καθιστούσαν εξαιρετικά δυσχερή τη μεταφορά πρώτων υλών και τροφίμων στη Γερμανία.⁵⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε μια μέρα στις 10 Οκτωβρίου 1943 οι Γερμανοί διαπίστωναν ότι έγιναν 170 ανατινάξεις στη σιδηροδρομική γραμμή ανάμεσα στους σταθμούς Κατερίνης και Τεμπών.⁵⁶

Οι δύο ξεχωριστές «χώρες» που διαμορφώθηκαν στο ελληνικό έδαφος, όπως και οι Βρετανοί παραδέχονταν, η κατεχόμενη και η Ελεύθερη Ελλάδα, που διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά μιας οργανωμένης κρατικής οντότητας, περιόρισε την εξουσία των Γερμανών στην ουσία μόνο στις μεγάλες πόλεις.⁵⁷ Και είναι πραγματικά πρωτοφανές το δεδομένο αυτό, αν υπολογιστεί ότι σε άλλες χώρες, όπως στη Γαλλία των 35.000.000 η κατοχή της δεν απαίτησε παρά λιγότερους από 8.000 Γερμανούς στρατιώτες-την υπόλοιπη δουλειά έκανε η γαλλική αστυνομία και το καθεστώς του Βισύ -⁵⁸ ή ότι ανάμεσα στα 7.500.000 που βρέθηκαν στη Γερμανία ως επιστρατευμένοι ξένοι εργάτες υπήρχε ένας αριθμός 12.000 μόνο Ελλήνων, αφού η αντίσταση ματαίωσε την επιδίωξη των Γερμανών να εξασφαλίζουν εικοσαπλάσιους.⁵⁹

Μάλιστα, το ΕΑΜ αντιπαρήλθε ακόμα και αυτό που φάνταζε ως το κύριο εμπόδιο στην ανάπτυξή του ιδίως από τα τέλη του 1943, την επίδραση των αντιποίνων στον πληθυσμό. Γιατί οι Γερμανοί προσπάθησαν με τυφλές σφαγές αμάχων, να διχάσουν τον πληθυσμό και θα στρέψουν τη «σιωπηλή» μερίδα της κοινωνίας κατά της αντίστασης. Δεν ήταν μόνο οι εκτελεσμένοι όμηροι που ο αριθμός τους όφειλε να αυξηθεί κατά τη γερμανική προπαγάνδα⁶⁰ αλλά έπρεπε να καταστραφούν ολόκληρα χωριά και συνοικίες πόλεων για να επιτευχθεί αυτό.⁶¹

Μάλιστα, για να εμφανίσουν οι Γερμανοί την Αντίσταση ως «εχθρό του λαού» είχαν ήδη από τον Απρίλιο του 1943 στραφεί με εντολή του Χίμλερ αποκλειστικά στον αντικομμουνισμό, εγκαταλείποντας τα περί νέας τάξης πραγμάτων. Αξιοποίησαν δε όλες τις διαθέσιμες παραδοσιακές δομές πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας, όπως όταν η Γενική Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας απέδιδε τα δεινά των Ελλήνων στην ΕΣΣΔ, που προβαλλόταν ως μια κόλαση (ακόμα και φωτογραφίες σε εκθέσεις αποδείκνυαν υποτίθεται τις τραγικές συνθήκες ζωής των ανθρώπων στη χώρα αυτή). Το ΕΑΜ εμφανιζόταν ως το όργανο της Μόσχας που προωθούσε την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας ενώ μέσω χιλιάδων προκηρύξεων «διαπιστώνονταν» οι ιεροσυλίες στις οποίες προέβη ο ΕΛΑΣ κατά της εκκλησίας. Αυτό «αποκαλύπτοντας» παράλληλα λίστες προγραμμένων από τον ΕΛΑΣ.

Το γεγονός ότι αυτά τα επιχειρήματα δεν απέκτησαν τη μαζική απήχηση στην οποία προσέβλεπαν οι Γερμανοί αναδεικνύει το ίδιο το μέγεθος της πολιτικής και ιδεολογικής τομής που επέφερε το ΕΑΜ. Επρόκειτο στην πραγματικότητα για μια ιστορική κίνηση που προκάλεσε ένα συνολικό μετασχηματισμό τόσο των σχέσεων όσο και των κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών των υπάρχοντων ταξικών σχηματισμών. Γιατί λυδία λίθος για το ΕΑΜ ήταν ότι όχι μόνο έφερε σε επαφή κοινωνικές δυνάμεις που μέχρι τότε είχαν αναπτύξει αντιθετική σχέση στο πολιτικό πεδίο αλλά κατόρθωσε να αναδιαμορφώσει αυτές τις δυνάμεις μέσα από την ίδια την κίνηση της αντιστασιακής προσπάθειας.

Στην ουσία αναδιαμόρφωσε όλο το πλαίσιο των χαρακτηριστικών των δυνάμεων που συμμετείχαν στην εαμική συμμαχία, τροποποιώντας ικανά το σύνολο των κοινωνικών προσδιορισμών των συγκεκριμένων αυτών τάξεων, κυρίως ως προς το σκέλος του πολιτικού στοιχείου, που προσδιόριζε, και αυτό, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.⁶² Δεν ήταν, δηλαδή, πλέον κοινωνικές δυνάμεις που συμμετείχαν στην κοινωνική διαδικασία σε μια σχέση αντιθετική στα πλαίσια αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αλλά δυνάμεις που δρούσαν σε αντιδιαστολή με το συνήθη κοινωνικό τους ρόλο και είχαν ξεπεράσει τη μεταξύ τους ιστορική απομόνωση, είχαν συμβιώσει κοινωνικά στα ίδια πλαίσια πολιτικών εμπειριών και είχαν αναπτύξει προοπτικές για μια άλλη οργάνωση των μεταξύ τους σχέσεων.

Αυτή η διαδικασία προφανώς και προσδιορίστηκε από την επίδραση της ευρύτερης προλεταριοποίησης κοινωνικών δυνάμεων που επέφερε η Κατοχή. Όμως, πρωτίστως, ήταν μια βαθύτερη διεργασία, καθαρά πολιτική, τόσο σύνθετη και πρόδηλη όσο και αφανής και υπόρρητη, έμφορτη από επιταχύνσεις και υποχωρήσεις, απότομες προωθήσεις, αναστροφές, συνέχειες και ασυνέχειες. Ήταν, δηλαδή, αποτέλεσμα μιας πραγματικής ιστορικής πολιτικής διαδικασίας που υπερέβαινε τα όρια των δοσμένων συγκυριακών στόχων της Αντίστασης. Υπερέβαινε δε ακόμα και τα όρια των προθέσεων των αριστερών πολιτικών δυνάμεων που επιχειρήσαν να εκπροσωπήσουν τους μετασχηματισμούς αυτούς. Με την έννοια αυτή, μπορεί το ίδιο το ΕΑΜ, ή τουλάχιστον πλειοψηφούσα τάση του να ακολούθησε μια πολιτική συμβιβαστική και πιθανόν αναντίστοιχη με τις διαθέσεις των μαζών, όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα στο τέλος της Κατοχής, ωστόσο ενέγραψε de facto μια άλλη προοπτική, την οποία δεν μπορούσαν να ελέγξουν οι τυπικοί μηχανισμοί πολιτικής ενσωμάτωσης για αυτό συνιστούσε μια πραγματική προϋπόθεση ιστορικής ρήξης.

Εν κατακλείδι απαντώντας στο ερώτημα γιατί τέθηκε σε κίνηση μια τέτοια διαδικασία, πρέπει να αποδώσει κανείς τα εύσημα στην ίδια την κινηματική επινοητικότητα των μαζών, που απαίτησαν να ανασυγκροτήσουν εκ βάθρων την κοινωνική τους ζωή. Όμως, για να παραχθεί αυτή η δυναμική, τουλάχιστον να επιτρέψει την ταυτόχρονη εκδήλωση του αντιστασιακού φρονήματος, απαιτήθηκε η άρθρωση μιας εξίσου σύνθετης πολιτικής πρωτοβουλίας, στο πλαίσιο της οποίας προσδιοριστικός ήταν ο ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της εποχής που κατόρθωσε να ανταποκριθεί με πρωτοφανή ετοιμότητα στις απαιτήσεις της συγκυρίας.

1 Δ. Γληνός ο..π.. σ. 29-30.

2 Όπως ο ίδιος ο J. Goebbels στο σημείωνε στο ημερολόγιο του, το Φεβρουάριο του 1942, δεν κινδύνευε μια δύναμη Κατοχής από ανθρώπους που έχουν ως βασική τους επιδίωξη την επιβίωση, οι οποίοι δεν έχουν χρόνο για επαναστάσεις, Στο M. Mazower, ο.π, σ. 89.

3 Γ. Θεοτοκάς, Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953, Αθήνα, 277, σ. 117.

4 Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος κ.α, Η Ψυχοπαθολογία της Πείνας του Φόβου και του Άγχους, Αθήνα 1947, σ. 260 κε.

5 Α. Καστρινάκη, Η Λογοτεχνία στην Ταραγμένη δεκαετία 1940-1950, Αθήνα, χ.χ σ.33-39.

6 Χ. Χρηστίδης, Χρόνια Κατοχής, Αθήνα 1971, σ. 22.

7 Για το Σοφούλη πηγές της εξόριστης κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή ανέφεραν ότι

σπάνια έβγαινε από το σπίτι του ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, ΓΑ-Στ-2 (73), Έκθεση Α. Κύρου.

8 Βλ. και D. Eichholtz, «Οικονομική Πολιτική των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα» στο Φλάισερ και Σβορώνος (επιμ), Η Ελλάδα 1936-1944, Αθήνα 1989, σ. 225-227.

9 Βλ και Δ. Κούκουνας, Η ελληνική Οικονομία κατά την Κατοχή, Αθήνα 2012, σ. 113-124.

10 Πανελλήνια Ομοσπονδία Πωλησάντων τα ακίνητα τους επί Κατοχής, Έκθεση Αθήνα 1946 και «Υπόμνημα περί ακυρώσεως των αγοραπωλησιών ακινήτων επί κατοχής», Αθήνα, Αύγουστος, 1946.

11 Μ. Λυμπεράτος, Στα Πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου, Από Τα δεκεμβριανά στις Εκλογές του 1946, Αθήνα 2006, σ. 195-206.

12 Λ. Αποστόλου, Η παρωδία της Δίκης των Δωσιλόγων, Αθήνα 1945, σ. 17-19,.

13 Ε. Τσουδερός, Ο επισιτισμός κατά την Κατοχή, Αθήνα 1948, σ. 18-19.

14 Αρχείο Τσαλδάρη, φ 7, υποφ1, Φως στο Ζήτημα των Οικονομικών Δωσιλόγων, Σεπτέμβριος 1945, ίδρυμα Κ. Καραμανλής.

15 Μ. Mazower, οπ. σ. 64.

16 Α. Σεβαστάκης (καπετάν Μπουκουβάλας), Το Ανταρτικό Ιππικό της Θεσσαλίας, Αθήνα 1978 σ. 31.

17 Οι Βρετανοί απέδιδαν την απήχηση του ΕΑΜ στο γεγονός ότι κατέστησε την Ελεύθερη Ελλάδα μια απόλυτα ασφαλή για τους κατοίκους περιοχή. Report of Lt-Col. J. M. Stevens on the Present Conditions in Central Greece, ο.π. σ. 14, 28.

18 Βλ. και Μ. Λυμπεράτος, «Οι Οργανώσεις της Αντίστασης», στο Ιστορία της Ελλάδας του 20 αιώνα, ο.π. σ. 14-16.

19 Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/45, ΕΛΑΣ, ΓΣ, Κανονισμός, Αύγουστος 1943.

20 FO 371/37202, R 4622, Μνημόνιο SOE, of splitting the ELAS from EAM 12 Μαΐου 1943

21 Γ. Ιωαννίδης Αναμνήσεις, Αθήνα 1982, σ. 215.

22 ΓΑΚ, Αρχείο Τσουδερού, Επιστολή Παπανδρέου προς τη γραμματεία της ΚΕ του ΕΑΜ, 22 Δεκεμβρίου 1943.

23 Μ. Λυμπεράτος, «Ο Α. Σβώλος από τον Εμφύλιο μέχρι τις εκλογές του 1950», Μνήμη Α. Σβώλου, Αθήνα 2006, σ. 53-55.

24 Ο Ζέρβας το αρνήθηκε προφασιζόμενος ότι με την πολιτική της εθνικής ενότητας που το ΕΑΜ προωθούσε τόσο πεισματικά εξασθενιζόταν ο αγώνας εναντίον του βασιλιά! Η. Τσιριμώκος, Ημερολόγιο, Ακρόπολις, 12 Ιανουαρίου 1973.

25 Βλ. και Α. Αυγουστίδης, «Το Εργατικό ΕΑΜ», στο Η Ελλάδα 1936-1944, ο.π. σ. 284.

26 Θ. Χατζής, οπ. τομ. Α' σ. 288.

27 Για το θέμα αυτό βλ. Μ. Λυμπεράτος, Στα Πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου, Αθήνα 2006, σ. 85-138.

28 Βλ και Θ. Τσουπαρόπουλος, Οι Λαοκρατικοί Θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης, Αθήνα 1989 και Αρχείο της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης, Αθήνα 1990.

29L. Bearentzen, «Η απελευθέρωση της Πελοποννήσου» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ο.π. σ. 163.

30 Φ. Μπαρτζιώτας, ο.π. σ. 229-231.

31 Δ. Γληνός, οπ. σ. 26.

32 Όπως πληροφόρησε ο επικεφαλής των Βρετανών Συνδέσμων στην Ελλάδα Cr. Woodhouse τους ανωτέρους του ίσως και η μεγάλη πλειοψηφία των μαχητών του ΕΛΑΣ δεν ανήκαν στο ΚΚΕ, ούτε καν το συμπαθούσαν. C. Woodhouse to C.M. Keble, Recent crisis in Free Greece, Περτούλι, 19 Οκτωβρίου 1943 στο British Reports, ο.π. σ. 50.

33 C. Woodhouse, Situation in Greece, Jan to May, 1944, ο.π. σ. 76.

34 Είναι αυτό που κάποτε ο Λένιν χαρακτήρισε ως «με υπερβολική χαλαρότητα φλυαρία για τον προλεταριακό πολιτισμό» Για αυτό κάθε πραγματικός κομμουνιστής όφειλε να εμποτιστεί με «τη σωτήρια δυσπιστία απέναντι σε κάθε πολύ βιαστική ενέργεια, απέναντι σε κάθε καυχησιολογία», Β. Λένιν, «Κάλιο λιγότερα και καλύτερα», Πράβντα, Μάρτης 1923, Άπαντα, τομ. 45, Αθήνα, σ. 389-393.

35 Δ. Γληνός, οπ.. σ. 39.

36 R. Young, Μεταποικιακή Θεωρία, Αθήνα 2007, σ. 249-264.

37 Β. Λένιν, «Σχετικά με το ζήτημα των Εθνοτήτων ή της Αυτονομίας,», Άπαντα, τομ. 45, οπ. σ. 358-360.

38 Για το θέμα βλ. και Γ. Κατηφόρης, «Εθνικά και ταξικά στοιχεία στην πολιτική του ΚΚΕ, στο Η Ελλάδα 1936-1944, ο.π. σ. 497-498.

39 Βλ. Μ. Π. Λυμπεράτος. «ΚΚΕ και σλαβομακεδονική μειονότητα στη Δ. Μακεδονία, (1941-1944)», Μνήμων, 20, 1988, σ. 67-108.

40 Report of Lt-Col. J. M. Stevens on the Present Conditions in Central Greece, Reports, ο.π. σ. 38.

41 Θ. Χατζής, Η Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε, τομ 2, Αθήνα 1977, σ. 256-263.

42 Οι μεγαλύτερη κρίση που υπέστη το ΕΑΜ ήταν όταν οι αντιπρόσωποι του υπέγραψαν τη συμφωνία του Λιβάνου, το Μάιο του 1944. Έγινε πραγματικός χαμός στο βουνό, λόγω των έντονων αντιδράσεων. Οι συμφωνίες αυτές αρχικά καταγγέλλθηκαν από την ηγεσία του ΚΚΕ ως προϊόν παραβίασης των εντολών που είχε η αντιπροσωπεία του ΕΑΜ στο Λίβανο

(Α. Σβώλος, Μ. Πορφυρογένης και Π. Ρούσος), Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 145 Φ 32/45, ραδιοτηλεγράφημα 16, ΚΕ του ΚΚΕ προς αντιπροσωπία, 29 Μαΐου 1944. ΚΚΕ, Πέντε Χρόνια Αγώνες 1941-1946, Αθήνα., σ. 423. Ωστόσο, η ηγεσία του ΚΚΕ θα επιβάλει τη συμφωνία παρά τις έντονες αντιδράσεις των κομματικών μελών, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 145 Φ32/53, ραδιοτηλεγράφημα 20 ΚΕ του ΚΚΕ προς Ιωαννίδη, 31 Μαΐου 1944, ΑΣΚΙ.

43 Φαινόμενα Τρομοκρατίας-Ο ελληνικός νεοφασισμός μέσα από τα απόρρητα έγγραφα των μυστικών υπηρεσιών, Αθήνα 2003, σ. 295.

44 Βλ. Στ. Παπαγιάννης, Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσης. Τα Τάγματα Ασφαλείας της Θεσσαλίας, Αθήνα 2007, *passim*.

45 Βλ και. Δ. Σαραντάκος «Τα σχέδια διαμελισμού της Ελλάδας από τους κατακτητές και η ματαίωση τους από την Εθνική Αντίσταση», Ανάλεκτα Κοινωνικής Ιστορίας, τομ. 1, 2010, σ. 38-58.

46 Τ. Κωστόπουλος, Η Αυτολογοκριμένη Μνήμη, Αθήνα 2005, σ. 15-48.

47 Χ. Φλάισερ, «Επαφές Γερμανικών Αρχών κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων της Ελληνικής Αντίστασης, Ελιγμός ή συνεργασία» στο Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε κρίση, Αθήνα 1984, σ. 100-109.

48 Για το πολύ σύνθετο θέμα της στάσης του ΕΔΕΣ έναντι των δυνάμεων Κατοχής, ιδίως όταν συγκρούστηκε με τον ΕΛΑΣ βλ. Χ. Φλάισερ, Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, τομ. Β, Αθήνα 1995, σ. 233-259 και Ν. Ζέρβας, «Ο Μισθοφόρος», (παρουσίαση-σχολιασμός Λ. Αποστόλου) Αθήνα 2005, σ. 303-393.

49 C. Woodhouse to C.M. Keble, Recent crisis in Free Greece, Περτούλι, 19 Οκτωβρίου 1943 στο British Reports on Greece 1943-1944, (ed. L. Baerentzen), Documents in Modern History 1, Copenhagen 1982, σ. 56.

50 FO 371/43688/R9897, Report on Observations in Greece by Major T. Barnes, 3 Ιουνίου 1944.

51 P. Papastratis, οπ. σ. 143.

52 Μια σειρά από τέτοιες μάχες παρουσιάζει το βιβλίο του Β. Βαρδινογιάννη, Οι 100 μάχες της εθνικής Αντίστασης, Χαρτογρααφημένες, Αθήνα 2011.

53 C. Woodhouse, Situation in Greece, Jan to May 1944, Reports, ο.π. σ. 75.

54 FO 371/43676/R 1142, Talbot-Rice to Howard, 21 Ιανουαρίου 1944

55 Έκθεση του αντισυνταγματάρχη Ε. Λάμπερτ, Μάρτιος 1943, ΚΚΑ, Πότσνταμ, 43107 και Τηλεγράφημα Γκ. Αλντεμπουργκ προς Βερολίνο, 22 Ιουνίου 1943, ΚΚΑ Πότσνταμ, υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 68611, φυλ. 62, ο.π. σ. 172-172.

56 Σημείωση Επιτελείου Εφοδιασμού και Οικονομίας, 11 Οκτωβρίου 1943, ΚΚΑ, Πότσνταμ, αρ. φιλμ 43171, ο.π. σ. 205,

57 Report of Lt-Col. J. M. Stevens on the Present Conditions in Central Greece, ο.π σ. 2-3.

58 T. Judt, Postwar, A History of Europe since 1945, London 2007, σ. 39.

59 Οι Γερμανοί κατόρθωσαν να κατατάξουν μόνο 2653 εργάτες και μόνο 2029 στο πρώτο μισό του 1944 παρά τις απαγωγές ανθρώπων στα μπλόκα που διεξήγαγαν. L. J Hondros, Occupation and Resistance, The Greek Agony 1941-1944, New York 1983, σ. 67-78

60 Από την επίσημη στατιστική που δημοσίευσε το Εθνικό ελληνικό Γραφείο Εγκληματιών Πολέμου εμφανίζεται ότι 38.690 πολίτες εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς, εκ των οποίων 2.650 στην Αθήνα και τον Πειραιά, οι Ιταλοί εκτέλεσαν 1830 ομήρους και οι Βούλγαροι δολοφόνησαν γύρω στους 35.000. Βλ. και Β. Μαθιόπουλος, οπ. σ. 319-320.

61 FO 371/43691 R 13434, Boxhall to laskey, 18 Αυγούστου 1944.

62 Βλ. Ν. Πουλαντζάς, Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό, Αθήνα 1990, σ. 246-258.